

MAJOR Gyöngyi

A fenntarthatóság ismeretelméleti kontextusa

(első rész)

Absztrakt

A kultúra fókuszába kerülő tudomány és technika az elmúlt néhány száz évben folyamatosan növelte az ember cselekvőképességét. Az individuum létezési tapasztalatában ez törvényszerűen erősíti az énközpontúságot, azt az érzetet keltve, mintha a fejlődés éppen a személy mindentől és mindenkitől függetlenné válását jelentené. Ennek az alapélménynek a következménye az ember természetbe való bekötöttségének sorvadása, és az élettérhez való viszony tárgyi szemléletének előtérbe kerülése, ami a jelenlegi, kritikussá vált környezetromboláshoz vezetett. A fenntarthatóság érvényes fogalmának birtokbavételére kulcsfontosságú egy új koncepció, új paradigma megfogalmazása, aminek szükségképpen túl kell mutatnia az individuumon, és ami csakis a létezők hálózatban megragadható összefüggésrendszerében értelmezhető.

Bevezetés

*Én úgy vagyok, hogy már száz ezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat s kész az idő egésze,
mit száz ezer ős szemlélget velem.
(József Attila)*

A tanulmányban a legáltalánosabban a létezés fenntarthatóságára fókuszálva azt vizsgáljuk hogyan lehet leszámolni a történelmileg ránk hagyományozott megismerési modell olyan belső, strukturális adottságaiból következő szemléleti elemekkel, melyek evidenciái nem engedik látni önnön modellünk korlátait,¹ még kevésbé engednek látni más modelleket, következésképpen bezárnak bennünket abba a lehetőségrendszerbe, amelyben a válságjelenségek mentén tetten érhetően a teljes összeomlás felé mozgunk. Az önérdekben szabadjára engedett értékképzés az egész univerzumot tárgyi értelemben vett eszközként kezeli, s időtlen egyensúlyi folyamatokat megbolygatva, életterünket elszervetlenítve, egyre veszélyesebbé válik. Heidegger szavaival: „A létezőt maga a lét hagyja el.”²

¹ Einstein gondolataira utalva: egy probléma sohasem oldható meg abban a gondolati rendszerben, amelyben keletkezett.

² HEIDEGGER, M. (1989): *Lét és idő. Az idő fogalma*. Budapest: Gondolat Kiadó. 115. o.

Az önérdékérvényesítő versenykényszer kizárólagosságában a kölcsönhatásokból kiszakadó individuum elveszíti önképének társadalmi kondicionáltságát, aminek következtében a létezés esszenciája – a kölcsönösség³ – absztrahálódik, és lényegében fellazul az önmagára irányuló kontrollmechanizmus. A homo oeconomicus meglehetősen öncélú, zárt és pontszerű létkonceptiója helyett egy időben és térben sokkal tágabb perspektívában értelmezhető társadalom- és gazdasági modell megfogalmazása a kihívás;⁴ olyan modell, amely a létezési háló dinamikus egyensúlyi mechanizmusát leképezni és működtetni képes. Egy ilyen modell feltételezi a diszciplináris koordináták újrafogalmazását is.⁵

A fenntarthatóság tényleges kihívása egy új mítosz:⁶ a komplexitásra fókuszáló olyan koncepció, amelyben a létezők szerves létfüggőségében folyamatosan, újra és újra képesek a létharmóniát megújítani, ami a fenntarthatóság tényleges alapja. „Minden konnektív struktúra alapelve az ismétlés. Ez biztosítja, hogy a cselekedetek láncolatai ne a végtelenbe fussanak, hanem felismerhető mintákba rendeződjenek, egy közös »kultúra« azonosítható mozzanataiként.”⁷ Tanulmányunkban forrásértékűnek gondoljuk azt a kulturális emlékezetet, amely a létezőket még szerves összetartozásban, egymás feltételeként tudta

³ „Az elemi részecske nem függetlenül létező, tovább már nem elemezhető egység, hanem viszonyok összessége, amely minden más dologgal összefűzi.” STAPP, H. P. (1971): S-Matrix Interpretation of Quantum. *Physical Review D* 3 March 15. 1303–1320.

⁴ A mai jelenségekből visszatekintve és az elmúlt századok történéseit ismerve, emlékeztetni szeretnénk arra a vitára, melyet az 1700-as évek elején Mandeville és Shaftesbury folytatott; Mandeville megfogalmazásában a „Két rendszer nem lehet ellentéteesebb, mint őlordtságáé és az enyém”. MANDEVILLE, B. (1969): *A méhek meséje*. Budapest: Magyar Helikon. 192. o. „A két rendszer igazi ellentéteességét elsősorban talán nem is az emberi természet ellentétes felfogása – 'az eredendő jószág' hite, illetve az érdek-motívum kizárólagosságának hirdetése –, hanem a társadalmi rendnek az organikus világrend természetes részeként, illetve a természettől társiatlan egyedek mesterséges egyesüléseként való felfogása jelenti.” LUDASSY, M. (1977): *Utószó*. In: *Brit moralisták a XVIII. században*, Budapest: Gondolat Kiadó, 776–852. o.

Eljátszhatunk a gondolattal, hogy vajon milyen ívet írt volna le a történelem, ha a Shaftesbury által preferált koncepció válik történetformáló erővé. SHAFTESBURY, A. A. C. (1999): *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times*. Cambridge University Press. Legalább ennyire izgalmas Adam Smith és Antoni Genovesi koncepciójának összevetése alapján elgondolni azt a történeti ívet, amely a smithi paradigma alternatívája, a katolikus pap és közigazdász Genovesi erényetikája mentén realizálódott volna. GENOVESI, A. (2016): *Értekezések a kereskedelemről, avagy a polgári gazdaságról (1765–69)*. Budapest: Kairosz Könyvkiadó. SMITH, A. (2020): *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól I–II*. Budapest: Napvilág Kiadó.

Bizonyos azonban, hogy a verseny az emberi aktivitás meghatározó motivációs tényezőjévé kifejezetten a homo oeconomicus identitáskonceptiójában válhatott. A versenykonceptió pedig a „vagy-vagy” logika dominanciáját feltételezi.

⁵ Mindeközben megkerülhetetlen a kérdés: Vajon lehetséges-e egy mindent leíró egyesített elmélet? Stephen Hawking három válaszlehetőséget fogalmazott meg:

- Valóban létezik egy teljes egyesített elmélet, melyet – ha elég okosak vagyunk – egy nap felfedezünk.
- A világegyetemnek nincsen végső egyesített elmélete, csak az elméleteknek egy végtelen sora, mely egyre jobban és jobban írja le a világegyetemet.
- A világegyetemnek nincsen elmélete. Az események egy bizonyos ponton túl nem prognosztizálhatók, hanem teljesen véletlenszerűen történnek. HAWKING, S. (2003): *Az idő rövid története*. Budapest, Akkord Kiadó. 206. o.

⁶ „A mai mítoszok, legtöbbször ideológiák, sokrétűek. A modernitás mítosza például az a tudomány »mágiájára« alapozott hit, hogy az ember a teremtés koronája, tehát nemcsak a biológiai, hanem az általános fejlődésnek is a csúcán áll. Az is egy mítosz, hogy a demokratikus politikai intézmények vagy a piacgazdaság a történelem folyamán valaha is elért legjobb lehetőségeket jelentik a társadalom mindenkor problémáinak megoldására. Még az általánosan elfogadott értékrendet is lehet mint mitikus valóságot felfogni, hiszen azt gondoljuk, hogy értékrendünk a megtapasztalt valóság fölött és azon kívül áll.” SEGESVÁRY, V. (2004): *Civilizációk dialógusa. Bevezetés a civilizációk tanulmányozásába*. Hága: Mikes International. 32. o.

⁷ ASSMANN, J. (2013): *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó. 17. o.

érezkelni. Azon tézisből indulunk ki, hogy az élet kölcsönhatás, dinamika, legtágabb értelemben lét-kommunikációs háló, s hogy az élő/biológiai rendszerek hibatűrő képessége nagyobb, mint az emberek által tervezetteké. „Úgy tűnik, hogy a természet sokszoros összekapcsolódásokkal törekszik a hibatűrő képesség elérésére. Szinte bárhová tekintünk, ugyanazzal a hálózati szektorral találkozunk.”⁸

Individuum és téridő-kontextus

*„Idő többé nem léssen”
(Jelenések könyve 10. fejezet)*

*„Az út örökkévaló,
és minden rendjén-való.”
(Lao Ce: Tao te King)*

*„Az idő örökké van, nincs kezdete és nincs vége; végeredményben az idő a világ teremtő ereje.”
(Zoroaster. In: ⁹)*

Mára egy igen nehezen értelmezhető, feszültségekkel terhelt társadalmi és gazdasági modellben élünk. Az egyensúlyok felbomlása olyan folyamatok kezdetét jelentheti, melyek a klasszikus, mechanikus világképben értelmezhetetlenek és kezelhetetlenek. A globális gondokkal és átalakulásokkal sajátságosan értékelődik fel a komplexitás, az információs technológia pedig átstrukturálja a konvencionális tér- és időtapasztalatunkat.¹⁰

Ahhoz, hogy létezni tudjunk az új körülmények között úgy, hogy közben a Föld mint élettér továbbra is ugyanolyan – de legalább hasonlóan – egészséges és teljes életre adjon lehetőséget, mint ahogyan a megelőző generációk számára azt adott, nem csupán a spontán és önközpontú gazdálkodás korszakát kell lezárni, hanem a modernitás „vagy-vagy” ismeret- és igazságkontextusát is magunk mögött kell hagynunk. „Csak akkor leszünk képesek arra, hogy igazoljuk a gazdasági, ökológiai és társadalmi szerveződés társadalmilag sokféle fogalmainak jelentőségét, ha a »vagy-vagy« szemléletmódtól elmozdulunk az »is-is« nézőpont felé, és kontextualizáljuk az elméletet és a módszertant, ahelyett, hogy elvetnénk ezeket. Bár egy univerzális elméleti mag keresése tagadhatatlanul fontos tanulságokkal szolgált, ennek fókuszát újra kell fogalmazni, mert egy sor összefüggő és egymásra ható folyamat szövevénye olyan bizonytalanságokkal szembesít bennünket, amelyeket többé nem

⁸ BARABÁSI, A. L. (2003): *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Magyar Könyvklub. 154. o.

⁹ ZAEHNER, Z. R. C (1955): *A Zoroastrian Dilemma*. Oxford: Clarendon Press. 410. o.

¹⁰ „Az idő és a tér szimbolikus rendje adják meg az emberi egzisztencia és tapasztalatok keretét. Az univerzális ’világidő’ és a különleges embervilágok temporális dimenziójának kapcsolatait a mindenség végtelen terének és az egyes véges, korlátozott, térbeli helyzeteknek és mércéknek az analógiája szerint lehet elképzelni. Időbeli formák és a térben elfoglalt helyek határozzák meg az emberi társadalmakban egy csoportnak nemcsak a világról alkotott képét, hanem magának a csoportnak az identitását is; ez a szimbolikusan meghatározott és megragadott valóság az emberi közösség életének alapvető alkotóelemét jelenti. Minden emberi közösség saját kultúrájának és világnézetének megfelelő értelmezést ad a térben és időben beágyazott létének.” (SEGESVÁRY 34. o.)

lehet valószínűségekkel kifejezni.”¹¹ Minden ösztönszerű és öncélú cselekedet tovább rombolja a létfeltételeket. Ezzel szemben egy olyan új létezési koncepció kialakítása vált elengedhetetlenné, amelynek alapmotívuma nem lehet más, mint ami a valóságot – a jelenlegitől lényegét tekintve eltérően – szervesen modellezni képes. Ettől várható, hogy kivezessen a mostani, működési határaihoz ért paradigmából, és ténylegesen biztosítsa az élet fenntarthatóságát. „A természet célratörően irányítja az organikus folyamatokat, meghatározott tökéletességük felé. Lefekteti azokat a szabályokat, melyeket a fejlődésben lévő elemeknek követniük kell, hogy elérhessék kijelölt céljukat. A kozmosz, a világmindenséget jelző legátfogóbb kifejezés, a létezők elrendezett egészét alkotja, mely koordinálja a fejlődési folyamatokat, és az ezeket kormányzó törvényeket. A kozmosz magában foglalja az organikus lények fizikai világa mellett a személyes magatartás ethoszát és a társadalom struktúráit, a normatív szokásokat és törvényeket (nomos), és azt a racionális eljárásmodot (logos), amely a kozmikus fejlődés minden részét szabályozza.”¹²

A tanulmány kiinduló tézise az, hogy az ember önképének – identitásának¹³ – tartalmi horizontja térben és időben minél összetettebb, annál inkább tartalmazhatja a szabad cselekvéshez szükséges visszacsatolást, amely legtágabb értelmében azt az összefüggést jeleníti meg, amely a felelősségtudatot a létezés céljának és indokoltságának ismeretében értelmezi és működteti.¹⁴ Az a leghelyesebb egyéni identitás, amelyik nemcsak térben érzékeli a közösséget, amellyel azonosságot vállal, hanem amelyik időben is kiterjeszti ezt, és a múlt- és a jövőbeli közösségekkel is azonosságot érez.¹⁵ Ugyanakkor utalni szeretnénk Charles Taylornak a modern identitással foglalkozó munkájára, amelyben hosszú fejezetben foglalkozik a jellem morális dimenziójának és a jellem térbeli rögzítettségének szoros kapcsolatával.¹⁶ „Taylor elemzése szerint az identitás fogalma elsősorban topográfiaiilag meghatározott: a ‘Ki vagyok?’ kérdésre az adekvát válasz annak megjelölése, hogy hol állok – milyen pozíciót foglalok el a (morális és közösségi) térben. A szilárd jellem valamiképpen szorosan összefügg a topográfiai/térbeli meghatározottsággal; mindezt az is jelzi, hogy a

¹¹ O’HARA, S. U. (1995): Valuing Socio-diversity. *International Journal of Social Economics*. 22 (5) 533–554. o. A szerzővel részben egyetértve hangsúlyozni szeretnénk, hogy a „vagy-vagy” logikára épülő koncepció helyett nem az „is-is” logika irányában kellene a kiutat keresni, hiszen az éppen hogy nem egyéb, mint a „vagy” abszolutizáló koncepció kiegészítő pólusa, azaz a relativizáló pólusa. Sokkal inkább a teljességet tükrözni képes koncepció lehet a kihívás. Az „És-paradigma”. Erről bővebben: MAJOR, Gy. (2005): *Kvantumtolerancia és létezéselmélet*. In. VARGA: *Metaelmélet, metafizológia*. Stratégiakutató Intézet. 183–199. o.

¹² DUPRÉ, L. (1993): *Passage to Modernity: An Essay in the Hermeneutics of Nature and Culture*. New Haven, Conn.: Yale University Press. 17. o.

¹³ Az identitás – mely „a társadalmi szereplők esetében az életcélok felépítésének folyamata valamely kulturális attribútum vagy attribútumok valamely összefüggő halmaza alapján, ami a célok más forrásaival szemben elsőbbséget élvez” (CASTELLS, M. (2006): *Az identitás hatalma*. Budapest: Gondolat-Infonia. 30. o.) – valójában a legfontosabb viselkedést meghatározó tényező, hiszen a társadalmi szereplők éppen a saját identitásukkal azonosítják cselekedeteik mozgatórugóját. NAGY, Z. É. (2008): Változó vidékkép – Minden időben. *Szociológiai Szemle* 2008/4, 123–129. o.

¹⁴ Jelen tanulmányban azokat a lehetőségeket keressük, amelyek mentén az új lét-koncepció részére is valami átmenthető abból a tartalomtól, amit ma még általánosságban – a homo oeconomicus értelmezésén túl – az emberfogalom alatt értünk, s ami biztosíthatja a létezők harmóniáját. A mesterséges intelligencia megjelenésével felettébb fontos az az emberkép, amely viszonyítási alapja lehet az MI-kontextus értelmezésének: hogyan válik definiálhatóvá az ember, ha felelősségét átruházhatja a technológiára?

¹⁵ BOULDING, K. E. (1966): *The economics of the coming spaceship Earth*. In: JARRETT: *Environmental Quality in a Growing Economy*. Johns Hopkins Press, Baltimore 3–14.

¹⁶ TAYLOR, Ch. (1989): *The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Cambridge University Press. 25–52. o.

nyelv (angolul és magyarul is) az identitás krízishelyzetét jellemzően rögzült térbeli metaforákkal ragadja meg (például: 'nem találom a helyem', 'úgy érzem, útvesztőbe kerültem', 'olyan elveszett vagyok', 'nem találom a kiutat' stb.). A jellem ilyen értelemben a térben elfoglalt szilárd pozíciót jelent, egy olyan nézőpont felvételét, ahonnan a dolgok értéke megítélhető."¹⁷

A fenntartható létkonceptió logikai non sens a homo oeconomicus önközpontú szemléletében, mégpedig azért, mert a kizárólag öncélú szabad döntéseknek (amennyiben elérnek egy kritikus tömeget) a létmegtartás vonatkozásában romboló lehet a hatásuk, hiszen úgy is rombolhatnak, hogy a saját önközpontú döntésükkel semmilyen más konkrét individuumot nem veszélyeztetnek közvetlenül. Az individualista létkonceptióban és önérdékközpontú rendszerelv szerint az egyén szabadságának egyetlen korlátja van, ti. a másik egyén hasonló szabadsága, ami azt jelenti, hogy bármi megtehető, ami nem okoz kárt más egyénnek. Az ún. kárelv logikája értelmében tehát minden megtehető mindaddig, amíg az más egyént nem érint negatívan. Ugyanakkor a kárelv (*harm principle*) mentén szerveződő társadalom önrombolóvá válik, amennyiben a kárelv alapján nem lehet kiiktatni olyan magatartásokat, amelyek – miközben valóban nem ártanak egyetlen valóságos, konkrét egyénnek sem – hosszú távon mégis aláássák a társadalomnak és a környezetnek – mint egésznek – a normális működését, amennyiben elérik a kritikus szintet.¹⁸ Következésképpen az egyensúlyvesztett létezéskonceptió gyökerei a modernség világképében keresendők. Maga az egyensúlyvesztés pedig legtágabb vonatkozásban a modernség létkonceptiója által közvetített én-azonosság problematikájaként értelmezhető.¹⁹ „Aligha túlzás azt állítani, hogy az antropológiai kérdéssel ma egyre inkább központi válik [...], mert amikor a tudomány terén ennyire erősen és általánosan kezd hatni a megújítás és átrendezés eszméje, akkor ezt zavarok és válságjelenségek előzik meg, melyek kérdésessé és idejétmúlttá teszik az eddig érvényes alapokat.”²⁰

A fenntartható létkonceptió feltétele tehát az, hogy a szabadság és a felelősség kontextusa szükségszerűen mutasson túl az önközpontú értelmezésen, mert a létezésbe ágyazott individuum és az individuumban megújulni képes létezés két kiegészítő feltétele az élet megújulásának. „Paradox módon éppen az önérdek hat leginkább az önközpontúsággal szemben. Mégpedig azért, mert az önérdekre összpontosítva saját létfeltételünket szüntetjük meg. Saját kapcsolatainkért felelősséget vállalva pedig valójában önmagunkért vállaljuk a legnagyobb felelősséget. S talán éppen ez a legnemesebb szolgálat, amelyet magunknak adván másoknak adhatunk. Egy gyöngyszem ugyanis visszatükrözi az összes többi.”²¹

¹⁷ KUCSERA, Zs. (2013): *Könyvbe vésett jellemek*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola. 111. o.

¹⁸ TURGONYI, Z. (2018): Tabuk nélkül arról, hogy meglehetünk-e tabuk nélkül. In: FARKAS–BALÁSHÁZY–MAJOR: *Boldogabb Családokért és Ifjúságért I. kötet*. Budapest: L'Harmattan. 449-475.o.

¹⁹ Különös módon izgalmas a létkonceptió változások összefüggésében megfigyelni, és végiggondolni az ember értéképzési centrumának folyamatos pozícióváltását.

²⁰ RITTER, J. (2007): *Szubsztivitás. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó. 8. o.

²¹ MAJOR, Gy. (2017): Organisation Development in the Point of Intersection of Competencies and Performance Potentials. In: Nandram Sharda S, Bindlish Puneet K.: *Managing VUCA Through Integrative Self-Management*. Springer International Publishing. 183–193.

Válságpontban

„Amerika gazdasági válsága erkölcsi válságban gyökerezik, ami nem más, mint a civil erények hanyatlása az amerikai politikai és gazdasági elit soraiban. A piacon, a törvényeken és a választásokon alapuló társadalom nem elegendő, ha a gazdagok és a hatalom birtokosai nem hajlandók tiszteletet, megbecsülést és együttérzést tanúsítani a társadalom többi része és a világ egésze iránt. Amerika megteremtette a világ legversenyképesebb piacgazdaságát, eközben azonban elvesztette polgári erényeit. A társadalmi felelősségvállalás ethoszának helyreállítása nélkül nem létezhet értelmes és tartós gazdasági prosperitás.”²²

Az utóbbi évek egyik legizgalmasabb kérdése a válság jelensége.²³ Figyelemfelkeltő azért, mert a diskurzustérben a fogalom teljes tagadásától, a létezés normális állapotán át a hisztérikus tematizálásig minden kontextusban megtalálható. Miközben a társadalomtudományok sajátos toposzaként válik értelmezhetővé a krízis jelensége, a tényleges kihívás éppen a fenomén komplexitása, diszciplínafüggetlen értelmezése. A válságnak nincs egy egységes módszertana, s önálló tudományág sem létezik a kutatására, jóllehet megannyi megközelítésre, sokféle szempontra van szükségünk: az interdiszciplinális elv érvényesítése nélkülözhetetlen a rá vonatkozó diskurzusban.²⁴ Ma már meglehetősen általánosan elfogadott, hogy a 2008-as pénzügyi és gazdasági válság csupán egy vetülete vagy egy lehetséges indikátora az európai kultúra, illetve a teljes nyugati civilizáció általános válságának. Tomas Sedláček *A jó és a rossz közgazdaságtana* című könyvében például a növekedésorientált kapitalizmust egy természetellenes rendszerként jelölte meg.²⁵

Összességében mégis – a válság feloldásának lehetőségeire koncentrálna – nagy a kísértés a megszokott viszonyok rekonstrukciós törekvéseire, az alapkoncepció némi átkottázása mentén. Jelen körülmények között azonban ez sem nem célszerű, sem nem lehetséges.²⁶ „A

²² SACHS, J. D. (2016): *A civilizáció ára*. Budapest, Gondolat Kiadó. 11. o.

²³ A válsághoz köthető szélsőséges nézőpontokkal csak érintőlegesen foglalkozunk. A létezés mindenkor válságállapotként való értelmezése azért nem indokolt, mert a változás fogalmát nem rokoníthatjuk a válságfogalom tartalmával mindaddig, amíg a rendszer teherbíró képessége (efficiency) és megmaradásra vagy stabilitásra (persistence) való törekvése tolerálni képes a fellépő feszültséget, vagyis amíg a rendszer reziliens. Ugyanakkor a másik véglet, amely leginkább a közgazdaság tudományos diskurzusterében van jelen, a jelenkor válságállapotának teljes tagadása. „Crisis? What crisis?” Például a 2013-ban közgazdasági Nobel-díjjal kitüntetett Eugen Farna professzor blogján bőségesen olvashatjuk a hasonló rácsodálkozásokat. Csaba László ezt nevezi a közgazdaságtudomány „sajátos tudathasadásos reakciójának”. CSABA, L. (2014): *Európai közgazdaságtan*. Akadémiai Kiadó. 10. o.

²⁴ KARIKÓ, S. – SZÉCSI, G. (2012): Hogyan (ne) kommunikáljuk a válságot? In: KARIKÓ–SZÉCSI: *Válság és kommunikáció*. Áron Kiadó, 7–13. o.

²⁵ SEDLAČEK, T. (2011): *Economics of Good and Evil. The Quest for Economic Meaning from Gilgamesh to Wall Street*. Oxford University Press.

²⁶ „Modern társadalmunk egy technológiai társadalom, a jövő nem más, mint az előrevetített jelen eseményeinek sorozata, melyeknek feltételezett okozati vagy esetleges kapcsolata teszi lehetővé, hogy a jelen pillanatába lehessen integrálni őket. Ilyen módon az emberek beleélik magukat egy lánchoz hasonlítható, egymást követő eseményekből álló idősorozat tényleges létébe, és a temporális dimenzió komplexitása feloldódik ebben az egyre inkább elvont, egymásra ható folyamatok hullámában. Az idő fogalmának e modellje arra vezetett, hogy a »haladás« eszméjében egy széles körű temporális integrációt érjen el. A haladás, a modernitás alapvető meggyőződése, a jövő események előrejelzésének folytán válik lehetségessé, mint a kereszténység eszkatológikus hitének profán ellentéte. A haladás ilyen eszméjének azonban nem sok értelme van, csak akkor válik hihetővé, ha kiegészíti az a teleológikus hit, hogy a haladás önmagát viszi előre, mint a történelmi fejlődés motorja, és ha azokat az eseményeket, melyek ezt a haladást

válság egy olyan átalakulási folyamat, ahol a régi rendszer már tovább nem tartható fenn, hiszen a rendszer elveszítette önszervező folyamatainak fenntartási képességét.”²⁷ A globális válságnak a specifikuma éppen az, hogy a globális gazdaság – működési törvényéből következően – saját határait feszegeti.²⁸ A növekedésre alapított gazdasági logika belenövekedve a teljes emberi létezésbe, törvényszerűen érte el működésének meghaladhatatlan korlátait.²⁹ „Véges lehetőségek mellett minden országnak csupán csak korlátozott környezeti tér áll rendelkezésére. A fejlődés mint vég nélküli versenypálya ezért történetileg elavult elképzelés.”³⁰

A gazdasági növekedés nem valamiféle véletlenszerű jelenség. A növekedés paradigmája nélkülözhetetlen tartozéka és sajátos következménye „egészen pontosan annak a létezési koncepciónak, amely a 'létesülés állandó processusából' kiragadta az embert, s az ma már csak mint idegen fakticitást képes megélni ezt a világot, úgy mint opus alienumot, nem pedig mint tulajdon alkotótevékenységének opus propriumát.”³¹

A modernség létproblematikájának központi kérdése a „fejlődés” mint absztrakt értékforma, ami lényegében minden érték alapjává válva, a konvencionális társadalmi és gazdasági diskurzustérben teljes egészében dominálja az idő fogalmát. A fejlődési elv kontextusában ugyanis a történelmi–lineáris –időtengelyen minden, ami korábbi, eredendően fejletlenebb, tökéletlenebb, primitívebb, s a mindenkori ember önmaga előtt, mint az addig egyáltalán lehetséges legfejlettebb lény jelenik meg. Érdemesnek tartjuk azonban utalni Johann Gustav Droysen azon megkülönböztetésére, hogy „ a természet folytonossága az ismétlődés – a földbe vetett búzaszem szárba szökken, virágot hajt, kalászt hoz, és ismételten ugyanolyan magokat terem” – ezzel szemben konvencionálisan a kultúra folytonossága a progresszív variáció folytonosságaként vált értelmezhetővé. „ Olyan folytonosságként, amelyben minden korábbi gyarapszik és kiegészül a későbbiekkel (epidoszisz eisz heauto), olyan folytonosságként, amelyben az átélt alakulatok sorozata egyre növekvő eredményekben összegződik, s az átélt alakulatok rendre a születő summa elemeinek mutatkoznak. Ebben a szakadatlan egymásutánban, ebben az önmagában fokozódó folytonosságban nyeri el az idő általános szemlélete a maga diszkrét tartalmát, mint a tovahaladó alakulás végtelen sorozata.

félbeszakítják és irreálissá teszik, szándékosan figyelmen kívül hagyjuk.” SEGESVÁRY, V. (2004): *Civilizációk dialógusa. Bevezetés a civilizációk tanulmányozásába.* Hága: Mikes International. 36. o.

²⁷ VENETTE, S. J. (2003): *Risk Communication in a High Reliability Organization: APHIS PPQ'S Inclusion of Risk in Decision Making.* North Dakota State University. 43. o.

²⁸ Vö: RODRIK, D. (1997): *Has Globalization Gone Too Far?* Washington, Institute for International Economics.

²⁹ P. W. Zappfe norvég filozófus az óriásszarvas (*Megaloceros giganteus*) példáján mutatja be, hogy a túlzott növekedés a túlélést lehetetlenné teszi; az előny hátránnyá változott, s ez a pusztuláshoz vezetett. (Zappfe-t idézi KNUT-ZSOLNAI, 2005, 28. o.)

³⁰ SACHS, W. (2000): *Development: The rise and decline of an ideal: Article for the Encyclopedia of global environmental change.* Wuppertal: Wuppertal Inst für Klima, Umwelt, Energie. Wuppertal Papers. 24. o. „A fejlődés tehát a nyolcvanas évektől új jelentéstartalommal gazdagodott, de a fogalom ezzel együtt inflálódni kezdett. A fejlődés hamarosan mindent is jelentett meg semmit... A fejlődés az elmúlt ötven évben sokkal több volt, mint társadalmi-gazdasági törekvés; a valóság értelmezését szolgáló modell volt, társadalmak lelki békéjét biztosító mítosz, szenvedélyeket felkavaró képzelgés.” SACHS, W. (2011): *Fejlődés: egy eszme tündöklése és bukása.* In: SCHEIRING-BODA: *Globalizáció és fejlődés.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2011. 53–80. o.

³¹ BERGER, P. – LUCKMANN, The. (1966): *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit.* Frankfurt am Main. 95. o.

Az alakulás és továbbhaladás ilyenformán mutatkozó jelenségeinek összességét fogjuk fel történelemként.”³²

Korunk létszemlélete éppen szűk időhorizontjának vonatkozásában válhatott teljesen önközpontúvá, s ennek következtében életidegenné, profánná.³³ Amennyiben egy emberöltő kontextusában is szűk időtávra terjed ki az értékhaló,³⁴ s csupán „itt és mostban” értékel, a következmények értelemszerűen kerülnek kívül a koncepció értelmezési horizontjára, aminek következtében róluk nem szerevezve tudomást, teljes elvonatkoztatottságban válik definiálhatóvá az értékítélet pillanatnyi – mérhető és számszerűsíthető – tartalma.³⁵ Az önérdékérvényesítő verseny-paradigma egyensúlymodellje képtelen a létezés tágabb összefüggésben értelmezhető harmóniájának leképezésére, a megismerés aktusában pedig annak – a megismerésnek – a szubjektuma maga válik egy negatív összegű realizáció objektumává. Az önmagára irányuló, önmagát abszolutizáló pontszerű-identitásban az ember maga válik annak korlátjává, hogy saját meghaladhatóságának – fejlődésének – potencialitása legyen.³⁶ Annak a potencialitásnak, amely a legtágabban felfogható szabadságtartalom, s amelyben lényegében önmaga megnyilvánulásával, meghaladva önmagát – tehát saját potencialitását –, a maga konkrétóságában komplex létstruktúrává válhat.

A pontszerű individuumot meghaladó létezési perspektívában a fenntarthatóság a kozmikus értelemben vett környezet egyensúlyának és harmóniájának megtartása, illetve regenerációs képességének megőrzése. A létfeltételek fenntartása és továbbadása – kortól, kultúrától és értelmezéstől függetlenül – a létezés iránti felelősség, amely újból és újból minden emberi életen keresztül vissza tudja igazolni magát a létezést, egyben fenntartva azt. Ciklikus

³² ASSMANN, J. (2013): *A kulturális emlékezet*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó. 281. o.

³³ „Pontosan ez tette szükségessé, hogy a haladás eszméjének érdekében a történelmi időt át kellett értékelni, s behelyettesíteni a teleológikus fejlődés egymást követő fázisaival az esetleges, de állandó változások egyszerű sorozatát. Az idő modelljének ez a rekonstrukciója a világ konkrét és végső rendjébe vetett hitet megsemmisítette, s ennek helyébe maga a fejlődés folyamata által előrevitt, átmeneti temporális távlatot teremtett a modern ember számára, melyben az állandóság látszatát kizárólag a történelmi haladás végnélküli jellege biztosította.” SEGESVÁRY, V. (2004): *Civilizációk dialógusa. Bevezetés a civilizációk tanulmányozásába*. Hága: Mikes International. 36. o.

³⁴ Ebben a vonatkozásban fontosnak tartjuk John Rawls és Robert Nozick elhíresült vitáját az egyéni szabadságról vs. társadalmi igazságosságról és etikai felelősségről. [Lásd RAWLS, J. (1971, 2009): *A Theory of Justice*. Harvard University Press és NOZICK, R. (1974): *Anarchy, State and Utopia*; Basil Blackwell, Oxford.]

³⁵ „Képzeld el, hogy a jövő nemzedék, akikre egy tönkretett Földet hagytunk, mennyire kétségbeesik, ha ráébred nyomorúságos helyzetének elkerülhetlenségére, és a régi szaklapokat lapozva megtudja, az integrálszámítás készítette elődeiket arra, hogy többet fogyasszanak, mint amennyit a bolygó integritása lehetővé tett volna.” HAMPIKE, U. (1992): *Neoclassik und Zeitpraferenz: der Diskontierungsnebel*. In. BECKENBACH, F.: *Die Ökologische Herausforderung für die Ökonomische Theorie*. Metropolis, Marburg. 129. o.

³⁶ Az utóbbi mintegy 250 éves gazdasági modellre rátekintve, láthatóvá válik, hogy az ember számára kezelhető időléptékben lehetségesek olyan stratégiák, amelyek ideiglenes érdekek és koncepciók szempontjából eredményesen funkcionálnak, de ugyanezek a stratégiák nagyobb léptékben akár életellenesnek is bizonyulhatnak. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy elhibázottnak és szűklátókörűnek véljük azt a megközelítést, amely a kortárs gazdasági szubjektum felelősségét állítja szembe korábbi évek felelőtlenebb gazdasági szereplőinek viselkedésével. Kérdés ugyanis, hogy pl. 100 évvel ezelőtti gazdasági prosperitás hevületében tényleges felelőtlenségként értelmezhető-e az ott és akkor emberének magatartása. (Kérdés ugyanis, hogy a 20. sz. embere tudatosan szennyezte-e az ózonréteget, vagy pl. számolnia kellett volna-e a gépkocsihasználat jelenlegi volumenével, és annak következményeivel, hiszen akkor még a Föld lakossága is jelentősen kevesebb volt, következőképp feltételezés sem létezett a szennyező anyagok hatásairól.) Sokkal inkább köthetjük magatartását a maximális gazdasági racionalitás rövid távú szemléletében értelmezett felelősséghez, ahhoz, hogy csakis önmagáért és saját sorsáért felelős. Ennek a szemléletnek a negatív visszahatása az életre azonban csak a következményrendszerben – az időben – válik láthatóvá.

időkontextusban ez a fejlődés értelmezése. Következésképpen fontos felismerni azt, hogy ahelyett, hogy a létfeltételek megtartásának igényét – a felelősséget – szűkítenénk az ember értelmezési kontextusába, éppen megfordítva, az emberi cselekvés motivációját kell a kozmikus környezet léttényezőjeként definiálni. A létezés fenntartható egyensúlya túlmutat az emberen, nem csak őt szolgálja, hanem magát a létezést, aminek az ember csupán egy – bizonyára nélkülözhetetlen – tényezője. A modernség lét-problematikáját a tudomány és technika fejlődésének prioritása dominálja, amin belül nélkülözhetlenné váló képzettársítások kapcsolódnak a természetet egyre inkább meghódító és eluraló kultúrához, amin belül már a természeti környezettel szemben csak egyre elkülönültebb, egyre biztonságosabb és egyre sterilebb emberi környezet képzelhető el. A szükségletek egyre magasabb ellátottsági szintjén követelményként merül fel a világnak az ember szabadon burjánzó fantáziája szerinti átstrukturálása.³⁷

A modernként értelmezett többsíkú civilizációnk mai pontján jól látható már, hogy megbomlott az egyensúly az emberi aktivitás és a természet rekreációs folyamatai között. Rendkívül fontos lenne tehát ennek a pontnak az egzakt meghatározása, illetve a pont előtti és a pont utáni folyamatok időbeni változásának egzakt vizsgálata. Annál is inkább, mert amennyiben a jelenlegi gazdasági trendek teljesen nem fordulnak meg, a földi környezet radikális tönkretétele csak úgy kerülhető el, ha a rekreációs folyamatokat ellátni többé nem képes természet helyett ezt a feladatot is az ember – technológia – venné magára.³⁸ Ez azt jelenti, hogy amennyiben a ma természetesnek gondolt világot nem szeretnénk technológiáira lecserélni, akkor a továbbiakban a gazdaság működésének – a jelenlegi egyetlen irányához képest – kétirányúvá kell válnia, vagyis nemcsak termelésre, hanem ugyanúgy természeti rekreációra is kell erőforrásokat mozgósítania.

Felmerülhet a kérdés, vajon miben más ez a felvetés a ma már létező fenntarthatósági koncepciótól? A válasz egyszerű: legtágabb vonatkozásban éppen az identitásban. A hangsúly ugyanis a kozmikus értelemben vett környezet egyensúlyának és harmóniájának a megtartására /visszaállítására koncentrál: nem a létfeltételt értelmezi emberi kontextusból, hanem megfordítva, az embert interpretálja a kozmikus környezet létfeltételeként. A figyelem fókuszába kerülő egyensúly célja tehát túlmutat az emberen, nem őt szolgálja, hanem megfordított viszonylatban, Piérré Lévyvel egyetértve – *par excellence* az emberi létezés azon módusát kell keresni, amely képes az egyensúly fenntartására és továbbadására. „Meg kell tanulnunk a Föld felé irányítani identitásainkat, érzelmeinket, életerőinket, megtalálni a kozmosszal való kapcsolatot... A Földért és a Föld által is születünk, születésünkkel kozmikus létet avatunk fel.”³⁹

³⁷ Jóllehet, ami individuális szinten öntudatlanul felelőtlen cselekvés-motivációnak értelmezhető, amögött mindig társadalmi szinten meghúzódó törvényszerűségek válnak felgöngyölíthetővé.

³⁸ Mindaddig, amíg az ember csekély ökológiai lábnyomot hagyott maga után, a természet megfelelő sebességgel helyreállította az egyensúly-eltolódás következményeit, s az emberi aktivitás lényegében maradandó nyom nélkül maradt. A folyamat megfelelő fizikai és matematikai eszközökkel a mozgósításra került energiák egyensúlyának alakulásával követhető. Egyrészt az ember mozgósít egy bizonyos mennyiségű energiát, aminek következtében a tér egy bizonyos tartományában a környezet átalakul. A természet reakciója azonnal megkezdődik, most azonban az a kérdés, hogy a természethez hasonlóan, vagy gyorsabb ütemben az ember képes-e mozgósítani azt az energiát, ami az állapotot az eredeti egyensúly irányába mozdítja vissza.

³⁹ LÉVY, P.: *Mi az antropológiai tér?* <http://www.antroport.hu/lapozo/forditasok/forditaspdf/ANTRTEER.pdf> (2018.02.22)

Válsághálóban

„Mi a kölcsönösség végső célja? Egyrészt az, hogy megszilárdítsa a társadalmi kapcsolatokat. [...] Másrészt az a cél, hogy minden alany megkapja a lehetőséget, hogy megvalósítsa saját élettervét, és így boldog legyen, vagyis arisztotelészi értelemben eudaimoniát éljen meg. Ez a pozitív értelemben vett szabadság.”⁴⁰

A globalizálódó gazdaság és társadalom hálózatos jellege miatt a válság már nem lokális,⁴¹ hanem egy lokális centrumból kiindulva közvetlen hatással van a teljes globális társadalmi hálózatra, annak minden összetevőjére. A gazdaságira éppúgy, mint a kulturálisra. Ebből adódóan szükségszerűen változik meg a hozzá való viszony is. A lokális krízis kezelésére jellemzően a krízis bekövetkezésekor került sor, mivel a fennálló, stacionáriusnak tekintett folyamatok mellett nem keletkezett indok arra, hogy krízisre készüljön a társadalom. Egy hálózatos rendszerben azonban a krízist a rendszer természetes részeként kell tekinteni, s megjelenését statisztikai valószínűsége szerint kell figyelembe venni. Csakis ilyen módszertani alapvetéssel érhető el a globális háló krízishelyzetre tervezése, ami stratégiáját tekintve nem csupán a spontán kialakuló krízis leküzdésére, hanem elvi lehetőségeinek feltárására, előrejelzésére, lokalizálására és/vagy megelőzésére fókuszál. Fontos tudatosítani, hogy míg a lokalitás krízisében általában csak a krízisbe került lokalitás létezése válhat kérdésessé, addig a globális hálóban – szélsőséges körülményeket feltételezve – a krízis a teljes globális háló összeomlásával, adott esetben pusztulásával járhat. A globalitás korában tehát az emberi létezését másképpen és máshonnan fenyegető kockázati tényezők megjelenésére kell felkészülni.⁴²

„...azok az összetett problémák, amelyekkel ma Amerikának szembe kell néznie, holisztikus, rugalmas és célraorientált megoldásokat igényelnek. Röviden, ha előre akarunk jutni 'összetett rendszerekben kell gondolkodnunk'. A sikerhez nem vezet semmiféle varázsgömb vagy csodaszer. A rendszerben való gondolkodásra valószínűleg a közeljövőben lesz a leginkább szükség, amikor egyszerre kell szembenéznünk az energiabiztonság, a környezetbiztonság és a gazdasági jólét által támasztott kihívásokkal.”⁴³

A kérdés tehát most az, hogy van-e elég erőnk, van-e fantáziánk, van-e elegendő tudásunk egy másik olyannyira meghatározó elvet, értéket találni, mint amennyire meghatározó volt

⁴⁰ BRUNI, L – ZAMAGINI, S. (2013): *Civil gazdaság. Hatékonyság, Méltányosság, Köz-jólét. L'Harmattan Kiadó. 20. o.*

⁴¹ Korábban a krízis általában lokális jelleggel bírt, s kezelése is általában az egyetlen érintettre tartozott.

⁴² Kulcskérdésként tekintünk a klasszikus és statikus egyensúlyi elméletet felülírni képes dinamikus egyensúlyi problematikájára, annak globlokális vonatkozására. „Értelmezésünkben a dinamikus egyensúly a fenntartható fejlődés továbbgondolása a lokális erőterben. A fenntartható fejlődés ugyanis egy olyan globálisan és hosszú távon érvényesülő rendszerösszefüggés, ami a globális erőter minden szereplője számára kötelező érvénnyel bíró peremfeltételeket és korlátokat határoz meg. A gazdasági, társadalmi és környezeti szempontok egyenlőségének deklarálása azonban önmagában még nem elegendő a fenntarthatóság biztosításához. Részben mert a fenntarthatóság pillérei egymással nem helyettesíthetők, részben pedig azért, mert a fenntarthatósági kritériumok betartása nem közvetlenül, hanem a társadalmi, gazdasági és környezeti alrendszereken keresztül, s ami felfogásunkban a legfontosabb, térben és időben kontrollálható módon, lokálisan valósulnak meg. Ez pedig nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy a lokalitás kulcsfontosságú szerepet játszik a fenntartható fejlődésben, amely csak globlokál vonatkozásban értelmezhető. Dinamikus egyensúlyról csak akkor beszélhetünk, amikor beáll a globális és lokális közötti egyensúly, azaz a globlokál állapot.” (UGRIN, E. *kézirat*)

⁴³ SACHS, J. D. (2016): *A civilizáció ára*. Budapest, Gondolat Kiadó. 286. o.

évszázadokon át a növekedés? Sabine U. O'Hara gondolataira utalva tehát, fontos hangsúlyozni, hogy itt „nem a kvantitatív semlegesség problémája áll szemben a kvalitatív normativitással; a kérdés az, hogy milyen normák lépnek működésbe: amelyek szembenéznek a változó valósággal, vagy amelyek megvédik a számunkra ismerős valóságot.” O'Hara is rámutat annak elkerülhetetlenségére, hogy „miként a természettudományok már újra felfedezték a kutatások eddig elhanyagolt induktív dimenzióit, a közgazdaságtanban is fel kellene ébrednie hasonló igénynek.”⁴⁴ Szerinte „a nyomasztó társadalmi és ökológiai problémák tükrében az értékelés multidiszciplináris megközelítésére van szükség, amely a társadalmi-gazdasági és ökológiai problémák tükrében az értékelési kritériumok közötti kapcsolatokra, az emberi motivációra és a kockázatok tudatosítására koncentrálnak.”⁴⁵

Amennyiben a jelenlegi krízis legközvetlenebb és legdrasztikusabb hatású problémájaként az ökológiai rendszernek az önfelelt individuum által előidézett katasztrófaközeli állapotát azonosítjuk, úgy semmilyen önközpontú individualizmus dominanciáját (még a külső univerzum irányába felmutatott konfrontációkerülő és békés – vágyait visszafogó – magatartást) sem tartjuk a krízis feloldására alkalmasnak.⁴⁶ A rendelkezésre álló létezőben – s még inkább egy tág tér-idő struktúrában értelmezve a létezőt – nem tűnik elégségesnek a béke, a barátság és visszafogottság felmutatása, mert ez az ökológiai rendszer egyensúlyának megőrzéséhez immár kevés, lévén a rendszeralkotók maguk is életfunkciókat gyakorló lények, s nemcsak ők jelentik az ember ökológiai környezetét, hanem az ember is az ő ökológiai környezetüket. A görög filozófus, Chrysippus szerint az ethosz a természet törvényeivel esik egybe: „Erényesen élni egyenlő a természet eseményei szerint való éléssel, hiszen a mi természetünk a kozmosznak egy része.”⁴⁷

Miként a teljes létező nem statikus, hanem egymással összefüggő és egymásba nyíló létezők dinamikusan szerveződő rendszere, s ha a létezők ebből a rendszerből kiszorulnak, a rendszer szétesése fenyeget. Az individualista és önérdékközpontú, a verseny kizárólagosságát legitimáló létkonceptió káospontba juttatta a globális gazdaságot és társadalmat, *per definitionem* megkerülhetetlen magának a létkonceptiónak a megújítása, ami pedig értelemszerűen jelenti egy új rendezőelv aktivizálását.

„A másik felelősségéért is felelős vagyok. A másik embert én hordozom, én vagyok felelős érte. Látható tehát, hogy az emberi szubjektum, az alany – az alávetettséggel egyidejűleg – elsőszülöttségemről is hírt ad. Felelősségem átruházhatatlan, senki sem helyettesítheti. Csakugyan erről van szó: hogy az emberi én azonosságát a felelősség felől határozza meg, vagyis az öntudatában amúgy függetlenként tételezett ént lemondása felől, amely lemondás azonos a másikért viselt felelősséggel. Felelősség, ami kizárólag rám hárul, s amit emberileg nem háríthatok el. E teher a kiválasztott legfőbb méltósága. Nem felcserélhető, csak annyiban vagyok én, amennyiben felelős vagyok. Mindenkiért helyt állok,

⁴⁴ O'HARA, S. U. (1995): Valuing Socio-diversity. *International Journal of Social Economics*. 22 (5) 533–554. o. O'Hara ebben a vonatkozásban hivatkozik is Sen Thuruw, Ulrich munkáira.

⁴⁵ O'HARA, S. U. (1995): Valuing Socio-diversity. *International Journal of Social Economics*. 22 (5) 533–554. o.

⁴⁶ Természetesen nem vitatva az önérdékközpontú koncepcióhoz viszonyított emelkedettebb jellegét.

⁴⁷ Chrysippust idézi LONG, A. A. (1983): Greek Ethics After MacIntyre and the Stoic Community of Reason. *Ancient Philosophy*/3 184–199. o.

de az én helyemre nem állhat senki. Alanyi mivoltomból fakadó azonosságom ettől lesz elidegeníthetetlené.”⁴⁸

Létezési feltételeink fenntarthatóságának határához elérkezve, nem juthatunk más következtetésre, minthogy valós értékünk éppen a lecserélhetetlenségünkben rejlik, s a valós fenntarthatóság feltétele éppen a lecserélhetőség kultúrájának lecserélése a lecserélhetetlen értékek kultúrájára.

A tanulmány második részét *A női dimenzió* következő számában publikáljuk.

⁴⁸ LEVINAS, E. (2008): *Etika és végtelen. Interjú Philippe Nemoval.* In. BOKODY–SZEGEDI–KENÉZ: *Transzcendencia és megértés – Lévinas etikája és metafizikája.* Budapest: L’Harmattan. 47. o.